

УДК 81-115'373.46=161.2=163.2

О. Сірук, канд. філол. наук, докторант
КНУ імені Тараса Шевченка, КиївІ. Держанський, доктор, доц.
Болгарська академія наук, Софія**ЗАЯЧІ НАЗВИ В БОЛГАРСЬКІЙ І УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ БОТАНІЦІ**

У статті подано порівняльний аналіз болгарських і українських народних фітонімів із компонентом "заячий" у контексті зіставного дослідження образу зайця в мовній свідомості носіїв болгарської та української мов.

Ключові слова: фітонім, народна ботанічна номенклатура, мовна картина світу, зооморфна метафора, образ зайця, болгарська мова, українська мова.

1. Народні фітоніми як об'єкт міжмовного порівняння. Народні назви рослин, або народні фітоніми – це цікавий і потужний, але все ще недостатньо досліджений шар лексики як у болгарській, так і в українській мовах. Відображаючи давні знання людини про рослинний світ, народні фітоніми фіксують особливості образного мислення народу, тож вони є важливим матеріалом для аналізу специфіки національної мовної картини світу. Етнокультурна специфіка народних назв рослин обумовлює підвищену цікавість до їх зіставного вивчення.

Збирання і опрацювання українських народних фітонімів та перші спроби формування на їхній основі наукової термінології для потреб шкільництва розпочалися в середині XIX ст. у Галичині, а фундатором української ботанічної номенклатури й термінології вважається видатний львівський філолог і природознавець І. Верхратський, який уперше відзначив семантичну глибину та синонімічність різноманітності українських фітонімів, вказавши, що для формування вітчизняної терміносистеми немає потреби широко використовувати іншомовні запозичення [18]. У центральних та східних регіонах України аж до початку XX ст. праця в цьому напрямку обмежувалася етнографічними дослідженнями (з-поміж яких варто відзначити "Опыт словаря народных названий растений Юго-западного края" О. Роговича [14] та "Списокъ растений съ народ. назв. доставленныхъ М. Ф. Семеренкомъ" Ф. Волкова [3]), оскільки в Російській імперії, на відміну від Австро-Угорської, українська освіта й наука були заборонені. Тож назви рослин займають чимало місця у загальномовних українських словниках кінця XIX – початку XX ст., зокрема у фундаментальному "Словарі української мови" Б. Грінченка [17], матеріали якого широко використовуються в нашому дослідженні. Розквіт термінологічної роботи та системне накопичення відповідного етнobotанічного матеріалу припадають на час української незалежності 1917-20 рр. і так званої "українізації" 1920-х рр., коли у складі Інституту української наукової мови Українській Академії Наук працювала створена 1917 року ботанічна підкомісія (секція) термінологічної комісії, яку очолював О. Яната [18]. Результат роботи секції – "Словник ботанічної номенклатури" (1928) – став визначним надбанням української ботанічної науки та послужив прототипом фундаментального сучасного "Словника українських наукових і народних назв судинних рослин" (2004), завданням якого було зведення всього розмаїття народних фітонімів, забезпечення їх даними про вживаність і поширення та формування дохідливої терміносистеми української ботанічної номенклатури. Цей словник є одним із найбагатших джерел українського матеріалу для дослідження фітонімів. Нами використано також відомості словника-довідника народних назв "Корисні та рідкісні рослини України" [20], енциклопедичного довідника "Лікарські рослини" [10] та етимологічного словника [8].

У Болгарії дослідження в галузі ботаніки починаються з праці А. Явашева "Приносъ за познание българ-

ската флора", опублікованої в "Периодическо списание на Българското книжовно дружество въ София" (1887–1891). Основним джерелом даних про болгарські народні фітоніми і досі залишаються "Материали за български ботаниченъ речникъ" (1939) [6], зібрані А. Явашевим і Б. Давидовим, засновником болгарської фітолінгвістики як розділу загального мовознавства, де вивчаються назви рослин включно з їх етимологією [6, с. 14]. Нами також використано праці Н. Стоянова "Ръководство по билкосьбиране" (1966) [22] і "Приносъ към народните имена на българските лекарствени растения" (1974) [21], як і тлумачні й етимологічні словники та описи діалектів: класичний "Ръчникъ на българскій языкъ съ тълкувание рѣчи-тъ на българскы и на русскы" Н. Герова [16], академічний багатотомний "Речник на българския език" за редакцією К. Чолакової [13], "Български етимологичен речник" за редакцією В. Георгієва [1] та "Еленски речник" П. Петкова [11].

2. Анімалістичні образи як мотиватори народних назв рослин. Актуальність лінгвокультурологічних студій та контрастивного дослідження етноспецифіки понять не потребує окремого доведення. Анімалістичні образи завжди були одними з ключових у слов'янських картинах світу, і одне з найважливіших місць займає образ зайця. Так, зайцеві присвячено 22 сторінки праці "Символика животных в славянской народной традиции" О. Гури [5], тобто більше, ніж усякому іншому звірові, окрім вовка, якому відведено 37 сторінок (ведмедеві – тільки 18). Порівняння образів зайця у болгарській і українській мовних картинах показує, що уявлення про зайця мають низку спільних рис, мотивованих природою тварини та спільною культурною спадщиною обох народів. Базова відмінність полягає в тому, що в болгарській мовній свідомості заєць невіддільний від кролика: у болгарській мові лексема *заек* є спільною назвою представників родини зайцевих, тож будь-який "заячий" вираз автоматично є також "кролячий". Натомість в українській картині світу вони розмежовані: на лексичному рівні розрізняються представник роду *Lepus заєць* та *Ogustolagus криль, кролик, трус, трусуик*. Але ця відмінність трансформується в мікросистемі фітонімів, мотивованих образом зайця: це в сучасній українській мові вони саме "заячі" (і асоціюються із "заячими" стереотипними характеристиками; "кролячих" відповідників у народній рослинній терміносистемі не зафіксовано), а от на етапі формування ці номінації, дуже імовірно, об'єднували обидва "вухатих" образи аналогічно до болгарських народних ботанічних назв. Взагалі коли говорять про народні фітоніми, то мають на увазі перш за все назви диких рослин, що цілком корелює саме з образом зайця, а не кролика. Варто відзначити, що в українській мові заєць має ще низку описових назв, спричинених певними особливостями його анатомії чи поведінки, а також окремі назви для деяких частин тіла, які теж можуть мотивувати назву рослини (про *скочки* див. нижче).

Народні фітоніми, мотивовані образом зайця, є досить численними в обох мовах. В українській зафіксо-

вано словниками та довідниками 60 родів і 93 види рослин, як можуть мати одну чи декілька назв із заячим компонентом, у болгарській, відповідно, – 40 родів і 48 видів. Підрахунок за родами в нашому випадку видається більш точним, оскільки трапляється, що однакові чи схожі назви подаються до різних видів одного роду або до родової назви, без уточнення виду. Так, наприклад, українські джерела виділяють три види *заячої капусти* у роді *Sedum*, а також цей рід у цілому: 1) *Sedum telephium* L. – *заяча капуста звичайна*; [...] *капустя заяча* [...], *капустя заяча* [18]; 2) *Sedum ruprechtii* (Jalas) Omelcz. [20, с. 351]; 3) *Sedum acre* [18; 20, с. 351]; 4) *Sedum* L. [18]. У болгарських джерелах *заешко зеле* представлено як регіональний синонім фітоніма *тльстуга*, що позначає весь рід *Sedum* [4, с. 173], без подальшої деталізації, хоча вид *Sedum glaucum* має окрему назву *зайчово сирище* (букв. 'зайчикова закваска, сичужний фермент') [1: 1, с. 587].

3. Метафоризація як механізм утворення зооморфних фітонімів. Ще О. О. Потебня відзначав, що "самий процес пізнання є процес порівняння" [12, с. 255]: людина пізнає світ, означає нові для себе речі та класифікує їх шляхом порівняння незнайомого зі знайомим, через пошук подібності між новим і добре відомим. Перенесення назви з одного предмета на інший на основі їх подібності, або метафоризація, є типовим способом утворення народних назв рослин. Одним із поширених видів метафоричної номінації в народній ботаніці є зооморфна метафоризація, в основі якої знаходиться образ тварини.

Зооморфна метафоризація як універсальний механізм утворення фітонімів продуктивно працює і в болгарській, і в українській мовах, проте має свої етнокультурні особливості, що можна побачити на прикладі фітонімів із зооморфною складовою, із компонентом "заячий". Як зазначалося вище, ця група фітонімів є дуже розгалуженою в обох мовах, особливо в українській.

У багатьох випадках легко простежити подібність між суб'єктом та об'єктом порівняння за формою, кольором, розміром, кількістю, міцністю, ступенем цінності та іншими фізичними ознаками. Прикладом цього є фітоніми *заячі вуха* (листки рослини за формою, розміром та на дотик нагадують вуха зайця, які загалом є однією з найпримітніших його характеристик: *зайця видно по вухах* [9, с. 232; 25, с. 61]) та *заячі глазки* *Asparagus officinalis* (червоні плоди асоціюються з очима зайця/кролика за розміром та формою, а за кольором – з очима білого кроля; як зазначалося вище, на етапі виникнення фітоніма *заєць* і *кролик*, швидше за все, ототожнювалися у свідомості мовців і називалися однаково).

Метафоричний перенос ознак тварини-мотиватора назви на рослину може мати складнішу структуру: у нашому випадку – відобразити певну стереотипну характеристику зайця. Порівняльне дослідження образів зайця в українській та болгарській картинах світу [7] виявляє низку таких характеристик: вухань білий і/чи пухнастий (1), маленький / непомітний / слабкий (2), малокорисний у господарстві (3), плідючий (4).

(1)	<i>зайчета</i> 'баранцінаводі' [13: 5, с. 336] <i>Нивата гони зайци</i> букв. 'поле ганяє зайців' – гойдається хвилями від вітру [16: 2, с. 144]	<i>баранці (зайчики, кучері) наводі</i> [2, с. 8] <i>Он і котики на вербі; а то ще звать їх зайчики.</i> [15, с.10]
(2)	<i>зайча мера</i> 'заяче пасовище' – неродючі поля [11, с. 105]	<i>маленький, мов зайча</i> [19, с.136]

(3)	<i>От заец сирене и от сврака масло 'від зайця сир і від сороки масло' – про щось неможливе, нездійсненне</i> [26, с. 1211]	<i>із заячий хвіст – дуже мало</i> [23, с. 189] <i>на заячий скік тс.</i> [23, с. 172]
(4)	<i>множат се като зайци</i>	<i>плодитися як зайці (як кролики)</i>

Відповідно, рослина із "заячою" назвою може відрізнятися білим кольором, пухнастістю, маленьким розміром, відсутністю виразного господарського значення та плодовитістю.

Опосередкований зв'язок між суб'єктом та об'єктом порівняння можемо відзначити в українському фітонімі *заячий холодок / холодець* та його болгарському відповіднику *зайча / заешка / зайкова сянка* (рід *Asparagus*): гілочки та листочки цієї рослини настільки тоненькі, що можуть служити сховком від спеки хіба для такої маленької та непомітної тваринки, як заєць.

Народні назви рослин у сучасній мові, з одного боку, є термінологізованою лексикою, яка виконує перш за все номінативну функцію, тож метафоричність, що лежить в основі фітоніма, стирається. З іншого боку, оскільки переважна частина таких назв не стала повною мірою ботанічною номенклатурою і здебільшого не використовується в сучасних наукових текстах як офіційні назви-терміни, можна говорити про збереження ними метафоричної образності.

4. Складності опрацювання матеріалу. Протягом багатьох років українські і болгарські дослідники провели велику роботу зі збирання та впорядкування народних назв рослин. Але цілісне статистичне дослідження та картографування народних фітонімів поки виглядає проблематичним через особливості опрацьованого джерельного матеріалу.

1. Як у болгарських, так і в українських словниках та довідниках часто не вказується чи епізодично вказується джерело походження назви, тож буває важко зрозуміти, чи є фітонім загальноживим, чи характерним для окремої говірки чи говірок і яких саме, чи взятий з літературних джерел. Це характерно для старіших українських лексикографічних праць загального характеру [17] чи довідників медичного спрямування [10; 20], коли поглиблене нотування різних груп лексики і фітонімів зокрема не ставилося за мету. У новіших спеціалізованих працях [18] та словниках діалектної мови повнота опису одиниць здебільшого не викликає подібних нарікань. Те саме стосується і фіксації наголосів у фітонімах обох мов.

2. Хоча автори й упорядники джерел у цілому прагнули вказувати наукові (латинські) назви рослин, у болгарських виданнях загальної характеру вони подекуди відсутні. Це утруднює ідентифікацію фітоніма та його співвіднесення з українським еквівалентом, особливо з огляду на те, що "заячим" фітонімам притаманна омонімічність як в межах однієї мови, так і міжмовна, причому однакові назви можуть стосуватися не лише видів, а й родів рослин. Так, український фітонім *заячі вуха* позначає дев'ять видів і родів, а болгарський *зайчи уши* тлумачиться тричі через наукові чи загальнономовні відповідники і тричі визначається описово. Українська *заяча сіль*'веснівка дволиста, *Maianthemum bifolium*' [20, с. 298] не тотожна болгарській назві *зайча сол*, яка позначає 'раст. жилавец [*Plantago major*]' [1: 1, с. 587].

3. В українських джерелах відсутній єдиний стандарт запису фітонімів як у заголовку статті, так і в списках синонімічних назв. Атрибут *заячий* може бути як на першому, так і на другому місці (наприклад, *заяча капуста* [20, с. 284] і *капустя заяча* [20, с. 216]), без видимої законо-

мірності, хоча можна припустити, що фітоніми потрапляли до словників і довідників у тій формі, у якій були зафіксовані в узусі. (У болгарській мові, де порядок слів у таких конструкціях менш вільний, означення завжди передує тому, що визначається.)

5. Структура заячих фітонімів. За структурою переважна кількість як болгарських, так і українських зооморфних фітонімів – атрибутивні словосполучення, переважно бінарні, хоча трапляються три- і чотирикомпонентні поєднання іменника з прикметниками: *заяча кривця, заяча кривця крилата, заяча кривця гірська; капуста заяча, капуста заяча красна, заяча капуста звичайна карпатська*.

Однокомпонентних "заячих" фітонімів порівняно мало. В українській мові їх вісім. **Зайчик**(1) як рослина *Lepidium ruderale* фіксується М. Грінченком (п'яте значення слова) та Г. Смиком. Останній наводить також форми **зайчики** (2), **заячик** (3), локалізацію (Волинь) та офіційну назву "хрінниця смердюча" [20, с. 291]. Ці ж лексеми, з наголосами та детально локалізовані, подає Ю. Кобів: "зайчик(и) (Рг1, Пс, Жл, Ум, Ду, Ів, См – ВЛ), заячик (Жл)". Г. Смик відзначає, що **зайчук** – це ще й 'заяча конюшина багатоліста, *Anthyllis polyphyloides* Juz. (Черкащина)' [20, с. 200], а Ю. Кобів – що це назва '*Anthyllis vulneraria* L.' [18]. **Зайчиками** називається фіялка триколірна '*Viola tricolor* L.' [18]. Ю. Кобів фіксує також фітоніми **зайчук** (4) '*Consolida regalis* S.F. Gray'; **заячина** (5) '*Cytisus scorarius* (L.) Link'; **заячній** (6) '*Hypericum perforatum* L.'. Фітонім **заячнику** значенні 'паслін солодко-гіркий, *Solanum dulcamara*' знаходимо у Г. Смика та Ю. Кобіва [20, с. 354; 18]. Останній додає синонімічну назву **зайчиха** (7); це єдина назва "жіночої статі". Для рослини *Sempervivum* sp. фіксується назва **скочки** (8) [18]. Є підстави припустити, що вона також може стосуватися зайця, причому не опосередковано, через скачки чи стрибки як характерний спосіб його пересування, а безпосередньо, з огляду на подане М. Грінченком тлумачення скоків як 'заячих ніг' [17: 4, с. 135]. Варто відзначити, що в цій же місцевості співіснує інша синонімічна зооморфна народна назва *капуста заяча*. Однокомпонентні назви є похідними й загалом легко тлумачаться: **зайчук** (молодий/невеликий заєць), **зайчиця** (саміця зайця), **заячик** (= зайчик; щось заяче), **заячина** (м'ясо зайця; щось заяче), **заячник** (заяча/зайцева трава).

Щодо болгарської мови, у ній ми знайшли тільки дві однокомпонентні назви: **зайчевина** діал. 'якась рослина' [1: 1, с. 587] і **зайчина** '*Coronilla varia*' (офіційна назва рослини), '*Moehringia trinervia*' (вона ж *зайча трава*).

Переважна кількість заячих фітонімів є двокомпонентними. Можна описати їх загальною схемою "заяче щось" та виділити такі структурно-тематичні групи:

1) **заячий** + фітонім (*горох, капуста, козельці, конюшина, мак, осока, рута, сосна, часник, черешні, щавель; зайчи лук, заяча салата*);

2) частина тіла зайця (зовнішні: *вушка, глазки, лапки, мустаці 'вуса', опашка 'хвіст', перчан, пирчен* [літ. *перчем*] 'чуб', *око*; внутрішні: *кров, сало; мас 'жир, смалець'*);

3) річ, яка належить зайцю чи пов'язана із зайцем (у болгарській трапляється дуже рідко, в українській – частіше: *заяча сіль, квас, трава, холодок; зайчи хлеб 'хліб', заешка метла 'мітла'*).

Трикомпонентних назв мало, здебільшого додається прикметник на позначення розташування, це вже не зовсім народні фітоніми: *заяча кривця крилата, заяча кривця гірська; капуста заяча, капуста заяча красна*. Чотири компоненти – рідкість, це характерно для тих назв, які перейшли в розряд наукової номенклатури: *заяча капуста звичайна карпатська*.

6. Кількісні та якісні характеристики. У говірках обох мов фітоніми мають багато фонетичних варіантів: укр. *чесник заячий* 'цибуля кругла, *Allium rotundum*' [20, с. 195], *часник заєчий, часник заячий, чеснок заячий* '*Allium angulosum* L.', *ча(е)сник заячий* '*Allium scorodoprasmum* L.' [18]. А також морфологічних: *кров заяча, кривця заяча* '*Linaria vulgaris*'; *холодок заячий, холодець заячий* '*Asparagus officinalis* L.' [18; 20, с. 293]; болг. *заешка сянка, зайкова сянка, зайча сянка* 'тс.' [13: 5, с. 316-336]. Є назви рослин, які трапляються у більшості джерел чи навіть у всіх, й у багатьох варіантах: *заяча салата, заячий салат, салатка заяча* '*Ranunculus ficaria* L.' [17; 18; 20, с. 262]; *зайчі вушка, заячі ушка, ушки заячі* '*Consolida regalis*' [10, с. 170; 18; 20, с. 238], '*Verbascum lychnitis*' [17; 20, с. 173]. Є рідкісні, одиничні назви: *зайчук* '*Consolida regalis* S.F. Gray' [18], *сльозки заячі* '*Trifolium europaea* L.' [18], *сосна заяча* '*Cytisus scorarius*' [18].

В українських народних фітонімах дуже поширені оцінні похідні, переважно зменшувально-ласкаві. Нейтрального варіанта *заєць* немає; завдяки суфіксам емоційно-експресивне забарвлення заячих назв – пестливе, причому як однокомпонентних (*зайчик, зайчики, заячик, заячки*), так і двокомпонентних назв: *зайчий/а/і* {*вушка, дзвоники, кривця, кукурузка, лапки, мордочка, рутка, салатка, сльозки, травка, холодок* тощо}. Це може бути пов'язано як із сильним розвитком українського суфіксального словотвору, так і з великою увагою, яку загалом приділяють зайцеві носії української мови. У болгарській мові зменшувальні іменники використовуються рідше. Серед "заячих" фітонімів їх також менше; ми знайшли тільки *диви зайченца* (букв. 'дикі зайченятка') '*Linaria vulgaris*', *зайче зелче* (букв. 'заяча капуста') '*Sempervivum*', сорт яблук *зайча муцунка* (букв. 'заяча мордочка') і невизначену лікарську траву *смучи зайче* (букв. 'смокчи зайченя') [27, с. 61]. Зате прикметники іноді утворюються від зменшувальних назв зайця *Зайко* та *Зайчо*, які стали також власними іменами: *зайкова сянка* (букв. 'зайчикова тінь') '*Asparagus*', *зайчово сирище* (букв. 'зайчикова закваска, сичужний фермент') '*Sedum glaucum*'.

Деколи питомі назви співіснують поряд зі своїми прекладними відповідниками з інших мов. Це характерно для регіонів мовного та діалектного помезив'я. Так, фітонім *шівшка заяча* 'квасениця звичайна, *Oxalis acetosella*' – запозичення-калька з мадярського *nyúlóska* (букв. 'заячий щавель'). Назви *шівшка заяча* і *цава заяча* побутують на Закарпатті паралельно [18]. У словнику іншомовні (як і архаїчні) еквіваленти закономірно потрапляють в одну словникову статтю як синонімічні назви однієї рослини, що додатково допомагає з'ясувати значення малозрозумілих слів.

7. Заяча флора (спільна). Найбільший інтерес становлять випадки, коли назва типу "заяча рослина" в обох мовах позначає рослину одного й того ж роду. Ми знайшли 9 таких родів, не рахуючи видів та варіантів назв:

Болгарська назва	Рід	Українська назва
заешко зеле	<i>Sedum</i>	заяча капуста
заешка дете-лина	<i>Anthyllis</i>	заяча конюшина, команія ¹ заяча

¹ Це приклад паралельного існування в мові архаїчної назви зі спорідненою загальноживованою. Регіональна назва команія, команія походить від "псл. *комопика/комоника* 'конюшина; буркун; фіялка; шавлія; полин', найвірогідніше, похідне від *комопъ* 'кінь'; назва зумовлена тим, що більшість з цих рослин є цінним кормом для коней, а деякі вживаються як ліки для них; до словотвору і розвитку семантики пор. подібні укр. *конюшина* '*Trifolium* L.', п. *koniczyna* [...] а також ч. *koňský dětel* '*Trifolium caballinum*'" [8: 2, 528–529].

Болгарська назва	Рід	Українська назва
зайча трева ²	Trifolium	заяча трава
зайцов, заечки киселец ³	Oxalis	заячий квас, заячий щавель
зайчи мак	Adonis	мак заячий
зайча остроця	Carex leporina ⁴	осока заяча
зайчи лук ⁵	Allium	часник заячий
заешка сянка	Asparagus	заячий холодок
зайча муцунка	сорт яблук (Malus)	заяча мордочка, муски заячі

Бачимо, що в деяких випадках "рослина" і "заяча рослина" відносяться до одного й того ж роду (Allium, Carex) чи хоча б родини (Trifolium [конюшина] і Anthyllis – до Fabaceae) або ряду (Papaver [мак] і Adonis – до Ranunculales). В інших випадках близької спорідненості немає, але є подібність за певними якостями (приміром, листки рослин родів Rumex [щавель] і Oxalis схожі кислим смаком через високий вміст щавлевої кислоти).

Навряд чи випадково сюди відносяться найбагатші українськими "заячими" назвами роди рослин (Sedum – ще 6 назв, крім "капусти", Oxalis – ще 4, крім "щавлю") і найбагатша значеннями українська "заяча" назва *заяча капуста* (ще 11 родів, окрім Sedum). Звертає на себе увагу, що в обох мовах серед рослин-мотиваторів є улюблені зайцями капуста та конюшина (в українській – ще й деревій *Achillea millefolium* L., який має назву *заяча трава* [18]), але моркви немає. Тут видно злиття реальності і стереотипу в картині світу. Основним раціоном вуханів є різнотрав'я, у якому особливо привабливими для них є конюшина та деревій, а з капустою зайці в природі перетинаються істотно рідше, домашнім кролям її теж дають потроху, бо може спричинити розлад травлення. Проте асоціація в людському уявленні зайця з капустою дуже стара, поширена і сильна: "в одному [середньоболгарському] документі XII чи XIII ст. капуста (Brassica oleracea) називається заячим листом – назва, яка, схоже, щезла без сліду, так що її немає в сучасних [болгарських] говорах" [6, с. 64]. Деревій, народна назва якого *заяча трава*, не тільки є заячим смаколиком, а й за зовнішніми ознаками – білим кольором та дрібністю квітів, тонкими вузькими листочками – є "заячим". З іншого боку, морква значущо відсутня в "заячих" фітонімах (хоча стереотипна асоціація зайця з морквою зафіксована в українських пареміях: пор. *як заєць у моркві 'розкішно'* [24, с. 11]), як і назви дерев, здебільшого плодкових і зокрема яблук, кора і молоді пагони яких є дуже привабливими для зайців, особливо в холодну пору, коли недоступна інша їжа. Така різниця між капустою і морквою як мотиваторами заячих фітонімів може пояснюватися різною вагою цих рослин у господарстві і загалом різною тривалістю і традицією їх

² Болгарська назва стосується виду *Trifolium arvense*. Цікавим є зауваження Йордана Радичкова: "Вона називається заячою травою не тільки тому, що заєць любить влаштувати собі в ній денне ложе, а й тому, що вони майже зливаються за кольором" ("Заєць-сіноставець"). Третя можлива причина проглядає з англійської назви *hare's-footclover*, *rabbitfootclover* турецької *tavşanapağı* 'заяча нога' (листочкі схожі на лапку тваринки).

³ Зауважимо, що киселець означає 'щавель кислий (*Rumex acetosa*)'; українському 'щавель шпинатний (*Rumex patientia*)' відповідає болгарське *лапад*.

⁴ Одна з небагатьох латинських назв із заячою складовою; може бути мотиватором аналогічних болгарського та українського фітонімів завдяки традиції перекладу наукових текстів з латини.

⁵ У сучасній літературній болгарській мові слово *лук* означає 'цибуля, Allium сера', а часник називається *чесън* або *чеснов лук*, але вживання *лук* у значенні 'часник, Allium sativum' поширене в говірках Фракії та Македонії [1: 3, 495] (фітонім *зайчи лук* реєстрований в південно-західному місті Гоце Делчев [1: 3, 496]). В українській рослинній номенклатурі також фіксується подібне змішування: наприклад, часник польовий *Allium oleraceum* L. має назви *цибуля дика*, *цибуля овочева*, *лук*, *часник заячий*, а *цибуля-трибулька* *Allium schoenoprasum* L. – *цибуля скорода*, *часник поровий*, *лук-цибуль*, *часник заячий* [20].

культивування (пор. також вміст і розмір відповідних статей в українських [8] та болгарських [16] джерелах: базові дані про моркву та розлога інформація про капусту).

8. Заяча флора (умовно споріднена). У болгарській та українській мовах є 5 видів / родів диких рослин, назви яких містять "заячий" компонент, але відрізняються за об'єктом метафоризації:

Болгарська назва	Переклад	Рід	Українська назва
заешки корен	заячий корінь	Cytisus	заячина, сосна заяча
заешка метла	заяча мітла		
зайча опашка	заячий хвіст	Fumaria	рута заяча
зайча салата	заячий салат	Lactuca	заяча кров, кривця заяча
диви зайченца	зайченята ⁶	Linaria	заяча кров; зайців льон
зайча мас (маз, маст)	заячий жир	Ranunculus	заячий/а салат(а)

9. Заяча флора (різна). Як зазначалося вище, "заячі" фітоніми можуть бути як омонімічними в межах однієї мови, так і міжмовними омонімами, причому однакові назви можуть стосуватися не лише кількох видів, а й родів, що істотно утруднює ідентифікацію фітоніма та співвіднесення його з іншомовним еквівалентом. Так, болгарський фітонім *зайче ухо* (*заешки/зайчи уши*) тричі тлумачиться через латинську чи болгарську назву 'раст. *Knautia arvensis*' [1: 1, с. 587], 'бутурче' [1: 1, с. 587] та 'самогризка' [13: 5, с. 316] і тричі – описово як 'вид трава с големи листа' ('вид трави з великими листками') [16, с. 144; 1: 1, с. 587] і 'влаещ се плевел с жълти цветове и дребни листа' ('повзучий бур'ян з жовтими квітками і дрібними листками') [11, с. 42]. В українській мові є дев'ять видів рослин, які мають назву *заяче вухо* в різних варіантах (*вуха заячі*, *вухо заяче*, *вухка заячі*, *вухко зайчове/заяче*, *заяче ухо*, *заячі вуха*, *заячі вухка*, *заячі ушка*, *ушка заячі*, *ушки заячі*): *Anemone nemorosa* L. – анемона гайова [18]; *Convallaria majalis* L. – конвалія звичайна [18]; *Consolida regalis* S.F. Gray (Умань) [20, с. 238; 10, с. 170; 18]; *Inula britannica* L. – ом'ян лучний [18]; *Inula helenium* L. – ом'ян високій [18]; *Majanthemum bifolium* – веснівка дволиста [20, с. 298; 18]; *Salvia aethiopsis* L. – шавлія ведмеже вухо [18]; *Stachys byzantina* C. Koch** (*Stachys lanata* Jacq.) – чистець вовнистий [18]; *Verbascum lychnitis* – дивина волосиста [20, с. 373]. Вуха – одна з найбільш примітних частин тіла зайця, тож висока частотність фітоніма *заяче вухо* та численність його значень в обох мовах цілком закономірні, хоча відсутність у цьому випадку спільних денотатів є дещо несподіваною.

Варто відзначити випадки наявності в одній рослині назв із різними зооморфними мотиваторами в межах однієї мови. Так, *Salvia aethiopsis* L. називається і *заячим*, і *ведмежим вухом* [18] через свої великі м'які листки. Але не завжди такі пари можна пояснити фізичною подібністю: так, *Asparagus officinalis* L. має назви *холодєць/ок заячий* і *холодєць/ок вівчий*, а *Astragalus glycyphyllos* L. – *горіх/шок заячий* і *горіх/шок вівчий* (причому заячі назви фіксуються у більшій кількості джерел) [18]. Ці фітоніми є априорі метафоризованими, оскільки належать до структурно-тематичної групи "річ, яка належить певній тварині чи пов'язана з нею", а по-

⁶ У сучасній болгарській мові протиставляються дивні зайці 'зайці' і питомні зайці 'кролики', з чого випливає, що фітонім мав би з'явитися після появи кролівництва в регіоні свого поширення, інакше він був би тавтологічним, як і його буквальный український переклад *дикі зайченята*.

дібне нерозрізнення тварин-мотиваторів свідчить про десемантизацію мотивованої видом ознаки із збереженням лише найзагальнішої спільної характеристики "дикий". Власне, *Astragalus glycyphyllos* L. має також відповідник *горбошок дикий*.

Семантично тотожними (або спорідненими) і формально близькими, але фактично різними в обох мовах є такі фітоніми:

Рід, якого стосується болгарська назва	Болгарська назва	Українська назва	Рід, якого стосується українська назва
<i>Colutea</i>	<i>зайче дърво</i>	<i>заяче дерево</i>	<i>Hypericum</i>
<i>Cytisus</i>	<i>заешки корен</i>	<i>заячий корінь</i>	<i>Chamaecytisus</i>
<i>Arum</i>	<i>заешка царевица</i>	<i>кукурудзка заяча</i>	<i>Polygonatum</i>
<i>Staphyllea</i>	<i>зайчи лешници</i>	<i>(е)орішки, оріхи заячі</i>	<i>Amygdalus</i>
<i>Cytisus</i>	<i>заешка метла</i>	<i>вінички заячі</i>	<i>Lepidium</i>
<i>Trisetum</i>	<i>заешки овес</i>	<i>овес заячий</i>	<i>Helictotrichon</i>
<i>Lactuca</i>	<i>зайча салата</i>	<i>салат заячий</i>	<i>Ranunculus; Sonchus</i>
<i>Plantago</i>	<i>зайча сол</i>	<i>заяча сіль</i>	<i>Majanthemus</i>
<i>Ranunculus</i>	<i>зайча мас</i>	<i>сало заяче</i>	<i>Sedum</i>
<i>Equisetum; Fumaria</i>	<i>зайча опашка</i>	<i>заячий хвостик</i>	<i>Eriophorum</i>
сорт винограду (<i>Vitis</i>)	<i>зайче око</i>	<i>заячі глазки</i>	<i>Asparagus</i>

10. Заяча флора, характерна тільки для однієї з мов. Кожній зі згаданих народних ботанік відомі зооморфно мотивовані фітоніми, яких немає в іншій і які позначають рослини родів, що в іншій мові не називаються "по-заячому". У болгарській народній ботанічній номенклатурі "заячими" бувають *бодил* 'колючка', *грозде* (3)⁷ 'виноград', *жито* 'пшениця', *крем/крен* 'лілія', *лапад* 'щавель шпинатний', *лобода* 'лобода', *муस्ताци* 'вуса', *патка* 'renis', *пишка* 'тс.', *пичка* 'vulva', *стълка* 'спід', *уста* 'рот', *хлеб* (літ. *хляб*) 'хліб' і *ябълки* (2) 'яблука'. В українській – *буквиця*, *бурячки*, *горох/горошок* (3), *дзвоники*, *калачики*, *кров/крівця/і* і под. (7), *лапки*, *льон*, *осот*, *очеретик*, *рожа*, *рутка*, *сльозки*, *сосна*, *цвіт*, *черешні іячмінь*. Тільки в українській мові є однокомпонентні зооморфні фітоніми *зайчик* (3), *зайчики* (2), *заячик*, *зайчук*, *заячний*, *зайчиха*, [скаочки].

Найбагатшим за кількістю форм та значень серед українських заячих фітонімів, які не мають аналогів у болгарській мові, є *заяча кров* (*заяча крив*, *заяча кривця*, *заячий кривець*, *кривця заяча*, *кривця заяча*, *заяче кривце*, *кривці заячі*, *заяча кривця звичайна*, *заяча кривця гранчаста*, *заяча кривця кошлата*, *заяча кривця крилата*) – рослини 7 родів (*Cerinth minor* L., *Linaria vulgaris* Miller, *Majanthemus bifolium*, *Potentilla erecta* (L.) Rauschel, *Thlaspi perfoliatum* L., *Trifolium rubens* L. та *Hypericum*). Розмаїття форм стосується трьох видів останнього роду: звіробію звичайного, чотиригранного та крилатого (*Hypericum perforatum*, *Hypericum hirsutum*, *Hypericum tetrapterum* Fries). Причиною цього є популярність звіробію в народі як кровоспинного та протизапального засобу, зокрема у вигляді звіробійної олії, яка має червоне забарвлення. Наступний за багатством назв та родів український фітонім *заячий горох* (*горох заячий*, *горошок заячий*, *заячий горошок*, *заячий горох*

ржавий) стосується 3 родів рослин (*Astragalus*, *Lathyrus* та *Onobrychis*).

Зауважимо, що у болгарській мові загалом немає такого розмаїття заячих фітонімів: тільки в роду *Arum* є 3 "заячих" назви, в інших – не більше 2, і тільки *заяче вухо* відповідає 3 родам, інші фітоніми – не більше, ніж 2. Це може пояснюватися як меншою увагою до дикої природи загалом,⁸ так і кількістю матеріалу (українська має більший ареал поширення, діалектну розмаїтість та кількість носіїв мови порівняно з болгарською).

11. Напрямки подальших досліджень. Зіставний аналіз народних фітонімів, утворених за допомогою зооморфної метафоризації, мотивованої іншими анімалістичними образами, є важливим для розуміння національної мовної картини світу. Перспективним і цікавим видається також комплексне дослідження анімалістичних образів як елементів мовної картини світу з метою виявлення їхньої етнокультурної специфіки. Таке дослідження концептуальних образів було б корисно провести на загальнометодологічному (з урахуванням інформації енциклопедичних та культурологічних видань), словниковому (за даними лінгвістичних словників різних типів) та корпусному (на базі як одномовних, так і паралельних корпусів) матеріалі.

Список використаних джерел

1. Български етимологичен речник / Ред. В. Георгиев: в 6 т. – София: БАН, 1971–2002.
2. *Вираан І. О., Пилиньська М. М.* Російсько-український словник сталих виразів. – Харків: Прапор, 2000. – 864 с.
3. *Волковъ Ф. К.* Списокъ растений съ народ. назв. доставленныхъ М. Ф. Семеренкомъ // Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – Т. 1. – К.: Типогр. Импер. Университета Св. Владимира, 1874. – С. 165–178.
4. *Грънчаров Н., Георгиев Ст., Недялков Ст., Филипов Н.* Практическо ръководство по пчеларство. – София: Земиздат, 1963. – 278 с.
5. *Гура А. В.* Символика животных в славянской народной традиции. – М.: Индрик, 1997. – 912 с.
6. *Давидовъ Б., Явашевъ А.* Материали за български ботаниченъ речникъ. – София: Придворна печатница, 1939. – 569 с.
7. *Держанский И. А., Сирук Е. Б.* Заяю Байю и Заячик-Побігайчик: Образы зайца в болгарской и украинской картинах мира. – Доповідь на конф. "Философия зайца: неожиданные перспективы гуманитарных исследований", Институт русской литературы РАН, СПб, 19–21. VI. 2014.
8. Етимологічний словник української мови: у 7 т. / Редкол.: О. С. Мельничук (голов. ред.) [та ін.]. – Т. 2. – К.: Наук. думка, 1985. – 570 с.
9. *Жайворонок В. В.* Знаки української етнокультури: Словник-довідник. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.
10. Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник / Відп. ред. А. М. Гродзінський. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, 1991. – 544 с.
11. *Петков П.* Еленски речник // Българска диалектология: проучвания и материали. – Т. 7. – София: БАН, 1973. – С. 3–176.
12. *Потебня О. О.* Естетика і поетика слова. – К.: Мистецтво, 1985. – 302 с.
13. *Речник на българския език* / Гл. ред. К. Чолакова. – София: БАН, 1977.
14. *Розович А. С.* Опытъ словаря народныхъ названийъ растений Юго-западнаго края // Записки Юго-западнаго Отдѣла Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. – Т. 1. – К.: Типогр. Импер. Университета Св. Владимира, 1874. – С. 109–164.
15. Російсько-український словник / Гол. ред. акад. А. Е. Кримський. – Т. 1: А–Ж. – К.: Червоний шлях, 1924. – 290 с.
16. Рѣчникъ на българскій языкъ съ тлъкувание рѣчи-ты на българскы и на русскы / Н. Геровъ. – Част II: Е–К. – Пловдивъ: Съгласие, 1897.
17. Словарь української мови / Упор. з дод. влас. матеріалу Б. Грінченко: в 4-х т. – К.: Вид-во Академії наук Української РСР, 1958.
18. Словник українських наукових і народних назв судинних рослин [Електронний ресурс] / Уклад. Ю. Кобів. – К.: Наук. думка, 2004. – Режим доступу: <http://r2u.org.ua/dicts/roslynny/index>.
19. Словник української мови: в 11 томах / Гол. ред. акад. І. К. Білодід. – Т. 3: З. – К.: Наук. думка, 1972. – 744 с.
20. *Смук Г. К.* Корисні та рідкісні рослини України. Словник-довідник народних назв. – К.: УРЕ ім. М. П. Бажана, 1991. – 416 с.
21. *Стянов Н.* Принос към народните имена на българските лекарствени растения // Българска диалектология: проучвания и материали. – Т. 7. – София: БАН, 1973. – С. 177–196.

⁷ Тут і далі число в дужках відповідає кількості родів, позначуваних фітонімом.

⁸ Це підмітив ще Іван Вазов, який в оповіданні "Один кут Старої Планини" нарікав: "У народних піснях, окрім традиційних: ліс зелений, вода холодна, поле широке, ми не натрапляємо на інші поетичні терміни, які виражали б чудове розмаїття красот і красивдів нашої Батьківщини. Найвеличніші витвори природи в нас не мають назв".